
प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

कोणत्याही भाषेतील साहित्याचा समग्र अभ्यास करित असताना जसे त्या भाषेतील वाङ्मयीन परंपरेचा अभ्यास महत्त्वाचा असतो. त्याप्रमाणेच त्या भाषेतील मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या साहित्याचा अभ्यासही तितकाच महत्त्वाचा असतो हे लक्षात घेता लोकसाहित्यातील मौखिक परंपरेला अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त होते. अलिकडच्या काळामध्ये लोकसाहित्याचा अनेक अंगाने अभ्यास सुरु असलेला दिसतो. लोकसाहित्याच्या विविध सामग्रीच्या माध्यमातून विविध संस्कृतीचे त्या संस्कृतीमधील चाली, रूढी, परंपरांचे, सण उत्सवांचे जसे दर्शन घडते त्याप्रमाणेच विविध धार्मिक स्थळांचे दर्शन घडते. अशा या विविध धार्मिक स्थळांपैकी पंढरपुरचा 'श्री विठ्ठल' हे एक महत्त्वाचे लोकदैवत आहे.

लोकदैवत असणाऱ्या श्रीविठ्ठलाचे दर्शन हे लोकगीतातून, ओवीगीतातून, कथात्मक लोकगीतातून, लोककथेतून एकंदरीत लोकसाहित्यातील विविध घटकातून म्हणजेच "लोकसाहित्यातून श्री विठ्ठल दर्शन" कक्षा प्रकारे होते. ते या लघुप्रबंधातून दाखवून दिले आहे. प्रस्तुत प्रबंधिकेचा अभ्यास पाच प्रकरणांमधून केलेला आहे उपसंहार या प्रकरणात अभ्यासातून हाती आलेले निष्कर्ष सांगितलेले आहेत.

पहिल्या प्रकरणात लोकसाहित्य म्हणजे काय आणि त्याची वैशिष्ट्ये जाणून घेण्यासाठी लोकसाहित्याच्या संज्ञा, व्याख्या, स्वरूप, व्याप्ती आणि वैशिष्ट्ये अभ्यासली आहेत. इंग्रजीतील Folklore या संज्ञेसाठी मराठीमध्ये वेगवेगळे पर्यायी शब्द सुचविलेले दिसून येतात. परंतु यामध्ये 'लोकसाहित्य' ही संज्ञा रुळली व मान्यता पावलेली दिसून येते. लोकसाहित्यातील 'लोक' व 'साहित्य' हे शब्द विशिष्ट अर्थाने उपयोजिले गेले आहेत. लोकसाहित्य म्हणजे काय हे जाणून घेताना लोकसाहित्याच्या व्याख्या अभ्यासल्या असता

यामध्ये पाश्चात्य व भारतीय लोकसाहित्यिकांच्या व्याख्यांमधून एकमत आढळून येत नाही. लोकसाहित्याचे स्वरूप स्थिर असल्याचे दिसून येत नाही. त्यामध्ये गतिमानता असल्याची दिसून येते. लोकसाहित्याच्या व्याप्तीमध्ये सुरुवातीला व्यापकपणा असल्याचा जाणवतो. त्यामध्ये संस्कृतीच्या सामग्रीचा समावेश केला गेलेला दिसतो. नंतर त्यात बदल होवून लोकसाहित्याची व्याप्ती ही वाङ्मयीन दृष्टिकोनापुरती मर्यादित झालेली दिसते.

एकंदर यामधून एक गोष्ट जाणवते ती म्हणजे सुरुवातीला लोकसाहित्याचा अभ्यास हा इतर शास्त्राची सामग्री म्हणूनच केला जात होता. लोकसाहित्याची संज्ञा, व्याख्या, व्याप्ती त्याच दृष्टिकोनातून निर्माण झालेल्या दिसून येतात. त्यानुसारच मराठी लोकसाहित्याचा अभ्यास होत होता. पुढे काही अभ्यासकांनी चिकित्सकवृत्तीने अभ्यास करून 'लोकसाहित्य' हे मराठी विषयांतर्गत समाविष्ट केले. तेव्हा त्याचा अभ्यास हा वाङ्मयीन दृष्टिने व्हायला हवा म्हणून त्यामधील संज्ञा, व्याख्या, व्याप्ती याकडे वाङ्मयीन दृष्टिने पाहून त्यामध्ये बदल केलेले आढळून येतात. त्यातूनच लोकसाहित्य हे एक स्वतंत्र अभ्यास क्षेत्र आहे. असे जाणवून दिल्याचे दिसते. मौखिक परंपरेतून आलेली जी 'शाब्द' सामग्री आहे तिचा वाङ्मयीन दृष्टिकोणातून अभ्यास व्हावा असे विचार व्यक्त झाले. तो अभ्यास 'शाब्द' सामग्रीचा जरी असला तरी त्याच्या आकलनासाठी शाब्देतर सामग्रीचा संदर्भ ध्यानात घेवूनच झाला पाहिजे आणि त्यातील साहित्यिक गुणवैशिष्ट्यांचा शोध घेतला जावा असा नवा दृष्टिकोन लोकसाहित्यअभ्यासात आलेला जाणवतो. म्हणजेच लोकसाहित्याचा अभ्यास हा आंतरविद्याशाखीय अभ्यास पद्धतीने केल्यामुळे त्यात नेमकेपणा आल्याचे जाणवते. या अभ्यासालाच लोकसाहित्य असे म्हटले जाते. आणि ते मौखिक परंपरेने एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत चालत येते. ते अलिखित स्वरूपात असते. त्याचा निर्माता अज्ञात असतो. यामध्ये कला आणि वाङ्मय यांचे स्रोत असते. यामधून सांस्कृतिक विकासाच्या बौद्धिक आणि वाङ्मयीन अवस्थेचे दर्शन घडते. अशा प्रकारची लोकसाहित्याची वैशिष्ट्ये असलेली आढळतात.

दुसऱ्या प्रकरणात पंढरपुरच्या श्री विठ्ठलाचा आणि तेथील सांस्कृतिक परंपरेच्या पार्श्वभूमीचा अभ्यास केला आहे. श्री विठ्ठल हे अवघ्या महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत असून ते अभ्यासकांचा विषय बनलेले आहे. विठ्ठल कोणत्या दैवतकुळातील असावा याविषयी संशोधक अभ्यासकांमध्ये मत-मतांतरे असलेली दिसून येतात. 'विठ्ठल' या शब्दाची व्युत्पत्ती व 'पांडुरंग' या शब्दाचा अर्थ वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी आपल्या दृष्टिकोणातून मांडलेले दिसून येतात. विठ्ठलाला कानडा व चोविसावेगळा असेही म्हटले गेलेले आढळते. कारण विष्णूच्या चोवीसही अवतारात विठ्ठल या नामाचा निर्देश प्रत्यक्ष 'विठ्ठल' या नावाने झालेला दिसून येत नाही. विठ्ठलाला 'कानडा' हे प्रदेश विशेषण लावले ते पंढरपुर हे महाराष्ट्र व कर्नाटक या भागांच्या सीमारेषेवरती असल्यामुळे लावले गेल्याचे दिसते. विठ्ठलाचे पंढरपुरातील प्रकटन हे वेगवेगळ्या निमित्ताने झालेले दिसून येते. त्याची कारणे जरी वेगवेगळी असलेली आढळली तरी विठ्ठलाचे आगमन एका ठिकाणाहून झाल्याचे दिसून येत नाही. पंढरपुरात विठ्ठलाच्या प्रकटनाची माहिती स्कंदपुराणांतर्गत असल्याचा दावा सांगणारे 'पांडुरंगमाहात्म्य' व पद्मपुराणांतर्गत असल्याचा दावा सांगणारे 'पांडुरंगमाहात्म्य' यात आलेली आहे. तशीच ती मौखिक परंपरेतील साहित्यातही आलेली आढळते.

मराठी संतांनी विठ्ठलाचे प्रकटन हे भक्तपुंडलीकामुळे झाले हे निःशंक मनाने स्वीकारलेले दिसते. या भक्त पुंडलीकाचे मंदिर हे शिवालय असल्याच्या खुणा आढळून येतात. भक्तांच्या भावभूमीत असलेल्या व इतिहासाला न सापडलेल्या पुंडलीकास आद्यत्तम भक्ताचा मान दिला गेलेला दिसतो. म्हणूनच विठ्ठलाचे दर्शन घेण्यापूर्वी पुंडलीकाचे दर्शन घ्यावे असा श्रद्धासंकेत पडल्याचा दिसतो. या श्रद्धा संकेताचे ओवीगीतातूनही प्रत्यंतर येते. पंढरपुरातील विठ्ठलमूर्तीवरती अनेकवेळा वेगवेगळ्या प्रकारची संकटे आलेली दिसून येतात. यामुळेच त्या मूर्तीविषयी जिज्ञासूंनी अनेक प्रश्न उपस्थित केलेले दिसून येतात. आणि त्या प्रश्नांना संशोधक अभ्यासक उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करीत असल्याचे जाणवते. यातून पंढरपुरातील विठ्ठलमूर्ती ही आद्यमूर्ती नसल्याचे तसेच ती स्वयंभू

नसल्याचे रा.चिं. ढेरे यांच्या मतातून दिसून येते. एकंदरीत पंढरपुरातील आद्यमूर्ती कोणती ती कशाप्रकारची होती याविषयी जशी मते आढळून येतात तशीच विठ्ठलाच्या मूळ स्वरूपाविषयी ही मते असल्याची आढळतात. यामध्ये विठ्ठल मूळचा वीरगळ आहे असे मानले गेलेले आहे. ते म्हणजे जी.ओ.दलरी, जर्मनीतील हायडेलबर्ग विद्यापीठातील धर्मतिहासज्ञ गुंथर डी.सोन्थायमर, प्रा. धनपलवार, शं.गो.तुळपुळे व मराठी लोकसाहित्याभ्यासक विश्वनाथ शिंदे आदींनी वीरगळ हेच विठ्ठलाचे मूळ रूप आहे असे वेगवेगळ्या पुराव्यांवरून म्हटले आहे. वीरगळ विठ्ठलविषयक देशी-विदेशी अभ्यासकांनी विवेचन केलेले आहे. विठ्ठलाला विष्णुसहित शिव मानले, बुध्द, जिनपुत्र म्हटले गेले. म्हणजे शैव, वैष्णव, बौध्द, जैन इत्यादी संघर्षशील धर्मधारांनी विठ्ठलाच्या ठायी आपापल्या दैवताला अनुभविलेले दिसते. यावरून विठ्ठल कोणाचे दैवत आहे. याविषयीचा वाद असल्याचा जाणवतो. कारण विठ्ठलाविषयी एकमत, एकत्व असल्याचे जाणवत नाही. म्हणून मौखिक परंपरेतील साहित्यातून विठ्ठलाचे दर्शन घेणे गरजेचे ठरते. याचे कारण अशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या जनमानसांवर कोणत्याही वादाचा प्रभाव पडलेला नसतो. हे लक्षात घेवून मौखिक साहित्यातून म्हणजेच लोकसाहित्यातून श्री विठ्ठल दर्शन हे तिसऱ्या प्रकरणातून घेतलेले आहे. जनसामान्यांनी विठ्ठलाची भक्ती, आराधना मौखिक साहित्यातून केलेली आहे. यामधून विठ्ठलाचे भक्त, भक्ती परंपरा पंढरपुरात भरणाऱ्या वाऱ्यांचे, एकादशीचे, वारीला होणाऱ्या काल्याच्या सोहळ्याचे महत्त्व, विठ्ठल-रूक्मीणीला लौकिक रूप देवून व्यक्त केले आहे. विठ्ठलभक्ती व भक्ती आराधनेतील संस्कृतीचे आविष्करण मौखिक साहित्यातून झालेले आहे.

तिसऱ्या प्रकरणात लोकगीतातून, ओवीगीतातून, कथात्मक लोकगीतातून विठ्ठलाचे दर्शन कशाप्रकारे होते ते अभ्यासले आहे. लोकगीतातून विठ्ठलाविषयीचा महिमा व्यक्त झालेला आहे. जनसामान्यांनी विठ्ठलाला वेगवेगळ्या जिऱ्हाळ्याच्या नात्यांनी स्वीकारलेले आहे. त्याच्या रूप-गुण वैशिष्ट्यांचे वर्णन केलेले आहे. यामधून विठ्ठलाचे मानवीकरण

केलेले आहे. विठ्ठलाचा धावा भक्तांनी केलेला आहे. त्या त्या वेळी विठ्ठल त्यांच्या मदतीला धावून गेलेला असल्याचे सांगितले आहे. तो त्यांच्या मनीचा आधार ठरताना दिसतो. पंढरपुरातील चंद्रभागानदीचा, पुंडलिक मंदिराचा, विठ्ठल मंदिर परिसराचा व विठ्ठलाला आवडणाऱ्या तुळशीहाराचा, बुक्क्याचा तसेच पंढरपुरात भरण्याच्या वाऱ्यांचा उल्लेख या गीतातून आलेला आहे. थोडक्यात विठ्ठल भक्तांनी आपल्या भक्ती प्रार्थनेतून कृपा संपादन करून घेण्याचा प्रयत्न केल्याचा दिसून येतो.

ओवीगीतांमध्ये विठ्ठलाला मानवी पातळीवर आणले आहे. विठ्ठल-रूक्मिणीला एका सामान्य पती-पत्नीच्या रूपातून साकारलेले आहे. रूक्मिणी एका सामान्यस्त्रीचे प्रतिनिधित्व करताना दिसते. ती विठ्ठल भक्त जनाबाई विषयीचा संशय व्यक्त करते. त्यावेळी विठ्ठलही एका सामान्य पतीच्या भूमिकेत भेटतो. असे चित्रण जरी आढळून येत असले तरी विठ्ठलाचे देवत्व आबाधित ठेवले गेल्याचे दिसते. पंढरपुरातील ज्या लोकदेवता आहेत त्या म्हणजे पद्मावती, लखुबाई तसेच श्री म्हसोबा या लोकदेवतांशी विठ्ठलाचा संबंध या ओवीगीतातून सामान्य कारणांवरून दाखविला आहे.

धनगरी परंपरेतील जी दोन कथात्मक लोकगीते आहेत त्यातील आशय अभ्यासला असता यामध्ये विठ्ठलाच्या महाराष्ट्रातील एका महत्त्वाच्या ठिकाणाचा म्हणजेच कोल्हापूरजवळील पट्टणकोडोलीचा निर्देश केला आहे. तिथे भरण्याच्या त्यांच्या मुख्य वार्षिक जत्रेचा तीथीकालावधीही सांगितला गेला आहे. तो अतिशय सांस्कृतिक भावगर्भातून नोंदविला गेला आहे. धनगरांच्या देवांपैकी बीरप्पा अथवा बीरदेव हा सर्वाधिक लोकप्रिय देव असून तो स्वतंत्रपणे अनेकठान्यात नांदतो आहे. परंतु विठ्ठल मात्र या कथात्मक लोकगीतांमध्ये बीरप्पाचा अभिन्न सहचर म्हणून त्याच्या समवेतच राहिलेला आहे. एकंदर हा गोपजनीय आद्य विठ्ठल या कथागाथातून प्रकटलेला आहे.

लोककथेत विठ्ठलाला मानवी पातळीवरती आणले आहे. त्याला अलौकिक पातळीवरून लौकिक पातळीवरती आणतेवेळी त्याच्या अलौकिकत्वाचे भानही ठेवलेले आहे. या कथांमधून अद्भुततेचा प्रत्यय येतो. तसेच मानवी जीवनातील कथाप्रसंगाचे चित्रण विठ्ठलाद्वारे चित्रित केलेले आहे. विठ्ठलाच्या अंगी मानवी भावभावनांचे चित्रण अनेक प्रसंगातून केलेले जाणवते. धनगरी परंपरेतील कथांमधून विठ्ठल हा बिरोबाचा सहचारी म्हणून आलेला आढळतो. तो धनगरी ठाण्यात विराजमान आहे. पट्टणकोडोली, सिद्धेश्वर कुरोली या स्थान निर्मितीमागील पार्श्वभूमी अद्भुततेने सांगणाऱ्या कथा आहेत. याबरोबरच विठ्ठलाला मिळालेले भक्त व त्यांच्या भक्ती परंपरेचाही उल्लेख यातून झालेला आहे. पंढरपुरमधील विठ्ठल-रूक्मिणी यांची मंदिरे वेगवेगळी का आहेत? याचेही कारण लोकप्रतिभेने दिलेले दिसून येते. विठ्ठलाच्या मूळ स्वरूपावरही प्रकाश या लोककथेतून पडतो.

एकंदरीत या सर्वांमधून विठ्ठलाचे मानव्यकरण केलेले आहे. विठ्ठल आपल्या भक्तांच्या मदतीस धावून जातो. त्यांच्या मनीचा आधार होताना दिसतो. तो तुळशीशी तिच्या मरणोत्तर लग्न लावतो. यावरून तो न्यायप्रिय असल्याचा जाणवतो. त्याचबरोबर मातृरूपी हृदयाचा असल्याचाही आढळतो आणि प्रसंगी करड्याग्रहस्थी बाण्याचाही प्रत्यय देतो. वेळ पडली तर तो भक्तांच्या कल्याणासाठी, उद्धारासाठी चिरवियोगाचे दुःख पत्करतो. धनगरी परंपरेतील कथागाथांमध्ये विठ्ठल बिरप्पाच्या समवेत येऊन आपल्या मूळ रूपात तो व्यक्त होताना आढळतो, आणि गोपजनांचे दैवत ठरतो. विठ्ठलाचा निर्देश श्रुतिस्मृति पुराणांनी प्रत्यक्ष 'विठ्ठल' या नावाने केलेले नाहीत. परंतु हजारो वर्षापूर्वीपासून मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या साहित्यामध्ये विठ्ठलाचा निर्देश 'इटल' या नावाने केलेला आढळतो. अशा प्रकारे विठ्ठलाचे एकूणच सर्वांगीण दर्शन हे लोकसाहित्यातील विविध घटकातून घडते. ते विठ्ठलाच्या आद्य रूपाचा प्रत्यय आणून देणारे असल्याचे दिसते. यामधून पंढरपूर येथे उन्नत वैष्णव रूप पावलेला विठ्ठल हा मुळात आपलाच देव आहे. या वस्तुस्थितीची स्मृती धनगरांनी

आपल्या मौखिक परंपरेतील साहित्यात राखलेली आहे. परंतु ही स्मृती कल्पनावगुंठित स्वरूपाची असल्याची दिसून येते.

चौथ्या प्रकरणातून लोकसाहित्यातील विविध घटकातून विठ्ठलाचे आविष्करण झालेल्या साहित्यातील वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा शोध घेतलेला आहे. विठ्ठलाचे आविष्करण ज्या ज्या घटकातून झाले त्यामध्ये वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा आढळ होतो. मौखिक परंपरेने आलेल्या या साहित्यामध्ये वेगवेगळ्या कल्पनाबंधाचा आविष्कार कथात्मक लोकगीतांमधून व लोककथांमधून झालेला आहे. विठ्ठल-बिरोबा यांच्या संबंधाचा कल्पनाबंध, वेषांतराचा व रूपांतराचा कल्पनाबंध, पदुबाईच्या वाताहतीचा कल्पनाबंध, अयोनीसंभावाचा कल्पनाबंध यासारखे कल्पनाबंध, यामधून आविष्कृत झालेले आहेत. विशिष्ट समुहाचा अनुभव हा सार्वत्रिक असा अनुभव असतो याचा प्रत्यय वेगवेगळ्या ठिकाणच्या असलेल्या या कथा, गीतांमधून आलेल्या विविध कल्पनाबंधावरून येतो. लोकगीतातून, ओवीगीतातून, कथात्मक लोकगीतातून वेगवेगळ्या उपमांचा म्हणजेच उपमा अलंकाराचा प्रतिमांचा तसेच 'माऊली' या विशेषणाचा आढळ होतो. वेगवेगळ्या रसाविष्काराचा आढळ यातून होतो. मुग्ध अशा शृंगार रसाचा, करुण रसाचा आणि भक्ती रसाचा आविष्कार यातून झालेला आहे. तो जाणिवपूर्वक नसून सहजाविष्कार आहे. लोकगीताची, ओवीगीताची, कथात्मक लोकगीताची, लोककथेची रचना पाहिली असता यामधील रचना विशेष जाणवतात. याबरोबरच यातील भाषिक वैशिष्ट्यांचाही प्रत्यय येतो. लोकगीतातून काव्य सौंदर्याची अनुभूती येते. तर ओवीगीतातून प्रासादिक या काव्यगुणाचा आढळ होतो. कथात्मक लोकगीतातील गेय पद्धतीने सांगितलेल्या कथा आढळतात. तर लोककथेत असणाऱ्या वेगवेगळ्या आशयसूत्रांचा तसेच नाट्यपूर्ण संवादातून केलेल्या वातावरण निर्मितीचा व त्यातील अद्भुततेचा आढळ होतो. यामध्ये वाक्प्रचार असलेले दिसतात. या कथा बोलीभाषेतील असल्यामुळे अधिक परिणामकारक ठरतात. मौखिक परंपरेतील गीतांना स्वरप्रधानता व लयबद्धतेमुळे गेयता प्राप्त झाल्याचे दिसते. या साहित्यामधून बोलीरूपांचाही

प्रत्यय येतो. अशा बोलीभाषेतूनच सामान्य जनांनी विठ्ठलाचे रूप साकारलेले आविष्कृत केलेले आहे.

एकूणच पंढरपूर येथे असणाऱ्या विठ्ठलाचा व तेथील स्थानिक लोकदेवतांचा उल्लेख असणाऱ्या ओवीगीतांवरून, तसेच तेथे गोपजनीय देवतांच्या स्मरणार्थ होणाऱ्या काल्याच्या सोहळ्यावरून व धनगरी कथा-गाथात असणाऱ्या विठ्ठलावरून असे म्हणता येईल की विठ्ठल हे दैवत शिव, विष्णू, बुद्ध, जिनपुत्र नसून ते गोपजनांचे दैवत आहे. अशा प्रकारे मौखिक साहित्यातून म्हणजेच लोकसाहित्यातून श्री विठ्ठलाचे दर्शन हे गोपजनीय दैवतात घडते.
